

С. В. Очеретний

РОГОВИЙ ГРЕБІНЬ З РОЗКОПОК НА НЕМИРІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У статті публікується гребінь, виготовлений із рогу оленя з розкопок Б. І. Лобая на Немирівському городищі у 1980 р. Завдяки аналізу його форми та орнаменталії, наведеним паралелям з ранньоскіфських пам'яток з території України даний екземпляр віднесено до непересічних зразків туалетного призначення.

Ключові слова: скіфи, Немирівське городище, роговий гребінь, звіриний стиль.

На теренах України переважна більшість виробів з кістки і рогу скіфського часу презентовані деталями кінської вузди, господарськими знаряддями та предметами туалету. На Більському й Северинівському городищах були виявлені заготовки-напівфабрикати та відходи виробництва, що свідчить про існування на них косторізних майстерень (Радзиевская, Шрамко 1980, с. 181—190; Болтрик та ін. 2014, с. 88).

У 1980 р. на Немирівському городищі співробітники Вінницького обласного краєзнавчого музею на чолі з Б. І. Лобаям провели рятівні розкопки. У ході досліджень відкрито землянку скіфського часу, в якій знайдено роговий гребінь, прикрашений у звіриному стилі (рисунок: 1). В одному шарі із гребенем були також знайдені залишки кухонного і столового посуду, що і дало змогу першовідкривачам віднести його до ранньоскіфського періоду. Саме городище складається із двох укріплень: зовнішнє та внутрішнє «Замчисько», де безпосередньо проводилися розкопки, в результаті яких було доведено, що лише там проживало населення скіфського часу. Беручи до уваги керамічний комплекс із Південної Іонії (Еолії, Хіуса, Клазомена), М. Т. Кашуба та М. Ю. Вахтина зробили висновки, що Немирівське городище було за-

діяне у сфері торгівельних греко-варварських зв'язків в рамках початку — середини третьої чверті VII ст. до н. е. (Вахтина, Кашуба 2017, с. 59). Загалом керамічний комплекс Немирівського городища має п'ять складових: місцеву лісостепову, прийшлу ранньокочову (носії ранньоскіфського компонента), гальштатську (культури Басарабь та Бирсеждь-Фериджиле), гальштатську із Середньої Європи (Східногальштатське коло) та грецьку (представлену розписною архаїчною керамікою; Вахтина, Кашуба 2017, с. 64). Спираючись на це, можна вважати, що Немирівське городище відіграло важливу роль адміністративно-господарського та ідеологічного центру Європейської Архаїчної Скіфії (Вахтина, Кашуба 2017, с. 65).

Гребінь виконаний у стилі архаїчного скіфського мистецтва. На верхній частині ручки простежуються дві симетрично розташовані добре виражені голови грифонів з одним спільним оком в центрі композиції (рисунок: 2). На верхній грані дзьоба одного з них простежено ови. Подібний орнаментальний мотив присутній на псалії з центральних квадратів Северинівського городища, знайденого в 2013 р. Це фрагмент псалія, що походить з ями 15, на ньому зображено голову грифона із загнутим дзьобом, а по його ребру нанесено орнамент дрібними овами (Болтрик та ін. 2015, с. 227). Паралелі можна провести з трьохпетельчастими псаліями, прикрашеними голівкою грифобарана із загнутим дзьобом, які походять із Немирівського городища, Посулля, Тясминщини і Поворскля і датуються серединою VII — серединою VI ст. до н. е. (Могилев 2008, с. 26).

Посередині ручки простежується фриз у вигляді двох поперечних рисок із вирізьбленими трикутниками. Традиція оздоблення виїмчас-

Гребінь з Немирівського городища: 1 — фото знахідки; 2 — деталь ручки; 3 — деталь лопатки

тими трикутниками є специфічною рисою прикрас кінського спорядження архаїчного стилю (Могилов 2005, с. 13—17). Але цей виріб має виразну особливість через спрощення орнаменту. Схожі паралельні ряди виїмчастих трикутників простежуються і на уламку псаля із південної частини Северинівського городища 2013 р. (Болтрик та ін. 2015, с. 227).

Нижня частина ручки переходить у лопатку, оздоблену зооморфним сюжетом (рисунок: 3). У тій же спрощеній та лаконічній манері виїмчастих трикутників, доповненій крапковим орнаментом, передано зображення частин тіла двох тварин (лосів).

Рогові гребні скіфського часу поділяються за своєю функціональністю. Найбільш розповсюдженими були прості гребні господарсько-

го призначення для вичісування вовни. В їх основі були кілька зубців (5—8 штук), інколи вертикальна ручка, але частіше вони зроблені з єдиної пластини без ручки. Такі прості господарські знаряддя відомі з розкопок на Трахтемирівському городищі (Дараган 2010, с. 95), Северинівському городищі (Болтрик, Ліфантій, Шелехань 2012а, с. 43—45; 2012b, с. 152), на поселенні біля с. Жаботин (Покровська 1973, с. 175—177).

Вирізняється гребінь із Трахтемирівського городища, оздоблений геометричною орнаментациєю з трипроменевою свастикою. Цей екземпляр датують кінцем VII ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 2007, с. 90—91).

На поселенні біля села Жаботин у 1958 р. було знайдено цікавий роговий гребінь. На

перший погляд він призначений для вичісування вовни, але його форма незвична. На кінці вертикальної ручки знаходиться щиток (Покровська 1973, с. 176—177).

Аналоги гребню для розчісування волосся із Немирівського городища розглянула Г. І. Смирнова. Ці гребні мали вертикальну ручку, на кінці якої був маленький щиток. Кількість зубців, на відміну від господарчих гребенів, більша (зазвичай 8—10 зубців, іноді до 25). Гребні з курганів Перебиківці і Новозаведенне II мали близьку схему Немирівському, але не мали орнаменту. На думку дослідниці, такі гребні були у вжитку наприкінці VII — початку VI ст. до н. е. (Смирнова 2005, с. 94, 95). Але згодом Д. С. Гречко, спираючись на вістря трилопате-тих стріл із баштоподібною голівкою, з сильно виступаючою втулкою або без неї, з шипом або без нього, запропонував іншу дату для матеріальних комплексів Перебиківці і Новозаведенне II — друга чверть — середина VI ст. до н. е. (Гречко 2012, с. 94).

Увагу питанням технології та інтерпретації рогових гребнів скіфського часу в Україні приділила Г. І. Смирнова. Описуючи унікальні знахідки гребенів із Немирівського городища та курганів біля сіл Перебиківці (курган 2) та Новозаведенне (курган 14) в праці «О редком типе костяных гребней из раннескифских памятников лесостепи» дослідниця виділяє новий тип гребенів, що використовувалися для зачісування волосся (Смирнова 2005, с. 93). Проте, в цій статті не згадані ще кілька знахідок цього ж типу з Немирівського городища і Жаботина.

Не оминула тему гребенів і О. Є. Фіалко. Розглянувши велику кількість матеріалу, дослідниця поділила гребні на складні двосторонні і монолітні односторонні. Зазвичай складні гребні були призначені для зачісок, а монолітні — для вичісування вовни. Проте, трапляються і монолітні гребні, призначені для зачісок (Фіалко 1999, с. 254).

Гребні для зачісок були розповсюджені не тільки у тубільного населення, а й серед мешканців грецьких полісів Північного Причорномор'я. Але, на відміну від скіфських, зроблених із рогу, інколи з коштовних металів, греки для щоденного вжитку використовували дерев'яні гребні (Сокольський 1971, с. 145).

Наведене вище нашттовхує на думку, що володар гребня з Немирова мав певні статки і міг собі дозволити замовити цю річ у майстра, або він сам був майстром косторізної справи. Цікаво, що довжина ручки гребня дорівнює 8 см, такі ж розміри мають ручки мечів, кинджалів та скіфських дзеркал.

Ю. Б. Полідович¹ вважає, що на гребні зображена композиція, яка передбачалася симет-

ричною: два звіра (можливо, хижаки), розвернуті урізнобіч, крупами один до одного. Проте, внутрішня симетрія повністю відсутня. Найбільше упізнається правий звір. Він має округле око, виділене великим рельєфним півколом (овалом) з ямочкою майже у центрі; видовжену морду, на якій позначено завитком ніс і, вірогідно, пашу, виділену ямочкою; притиснуте до шиї довге вухо, позначене, перш за все, підтрикутним заглибленням; масивну округлу щелепу.

Передню лапу показано підігнутою з округлою масивною кільцеподібною кистю; кисть і плече позначено круглими ямочками. Тіло — масивне з підтрикутним заглибленням у центрі. Стегно виділено півокруглим виступом і також підтрикутним заглибленням. Далі воно завершується не лапою, а, фактично, закрученим у спіраль хвостом, який має округлий кінчик з ямочкою у центрі. Окремі частини лівого звіра вгадуються складніше. Його голова з округлим оком-ямочкою нагадує пташину з округлим дзьобом. Вухо так само намічено підтрикутним заглибленням.

На тілі звіра підтрикутними заглибленнями позначено плече і стегно, між ним розташовується округла ямочка. Вгадується стегно і задня лапа з округлою (кільцеподібною) кистю, що начебто відведена назад. Передню лапу намічено округлим контуром та ямочкою. Під нижніми обрисами лівого звіра також додатково вирізано округлу ямку та підтрикутне заглиблення. Можна припустити, що косторіз копіював зображення, не зовсім (або ж зовсім не) розуміючи, що саме він відтворює, які образи, їх частини та символіку. Мабуть, саме через цю обставину таке дивне зображення зустрічається уперше.

Отже, рогові гребні скіфського часу на території України поділяються на кілька груп: 1) за функціональністю — туалетні гребні для зачісування волосся і господарчі для вичісування вовни; 2) за формою — з вертикальною ручкою та монолітні; 3) за складністю — двосторонні та односторонні.

На пам'ятках скіфського часу переважають господарчі монолітні односторонні гребні для вичісування вовни. Інші ж слугували предметом туалету, більшість таких були виявлені у поховальних комплексах, і це нашттовхує на думку, що вони були притаманні лише кочовому населенню.

Скоріш за все, носіям скіфської матеріальної культури також були відомі гребні із дерева, як і їхнім сусідам грекам, але археологічно вони не зафіксовані. Орнаментация у скіфському «звіриному стилі» на таких предметах — це рідкісна знахідка. Саме тому роговий гребінь з розкопок Немирівського городища — це унікальна знахідка, яка показує рівень майстерності тогочасного населення у косторізній справі.

1. Користуючись нагодою, висловлюю подяку Ю. Б. Полідовичу за допомогу в інтерпретації зображень на цьому артефакті.

ЛІТЕРАТУРА

Болтрик, Ю. В., Лифантій, О. В., Шелехань, О. В. 2012а. Ремісничче виробництво жителів Северинівського городища за новими даними. В: Марочка, В. І., Морозова, А. Г. (ред.). *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя*. Умань: Жовтий О. О., с. 42-50.

Болтрик, Ю. В., Лифантій, О. В., Шелехань, О. В. 2012б. Дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 150-152.

Болтрик, Ю. В., Ігначак, М., Шелехань, О. В. 2014. Садиба на південно-західній частині Северинівського городища (за матеріалами 2009—2012 рр.). *Археологія & фортифікація України*, с. 84-92.

Болтрик, Ю. В., Ігначак, М., Лифантій, О. В., Шелехань, О. В. 2015. Рогові елементи вузди з Северинівського городища. *Наукові студії*, 8, с. 222-245.

Вахтина, М. Ю., Кашуба, М. Т. 2017. Немировское городище (бассейн Южного Буга) в раннем железного века: из опыта работы со старыми коллекциями. *Исторические исследования (Журнал Исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова)*, 8, с. 44-72.

Гречко, Д. С. 2012. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории. *Stratum plus*, 3, с. 75-106.

Дараган, М. Н. 2010. Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и гальштат: поиск хронологических реперов. *Revista Arheologică*, 2, с. 85-113.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2007. Костяной орнаментированный гребень из Трахтемировского городища. В: *Ранний железный век Евразии: до 100-летия от дня рождения О. И. Теренозжкина*. Київ; Чигирин: ІА НАНУ, с. 90-91.

Могилов, О. Д. 2005. Клітчастий орнамент ранньоскіфського часу як хронологічний показник. *Археологія*, 3, с. 13-17.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАНУ.

Покровська, Е. Ф. 1973. Передскифское поселение у с. Жаботин. *Советская Археология*, 4, с. 169-188.

Радзиевская, В. Е., Шрамко, Б. А. 1980. Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище. *Советская археология*, 4, с. 181-190.

Смирнова, Г. И. 2005. О редком типе костяных гребней из раннескифских памятников лесостепи. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 37, с. 93-96.

Сокольский, Н. И. 1971. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 178, с. 138-149.

Фиалко, О. Е. 1999. Костяные гребни из скифских памятников. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова)*, Запорожье: ЗапГУ, с. 254-259.

REFERENCES

Boltryk, Yu. V., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2012a. Remisnyche vyrobnytstvo zhyteliv Severynivskoho horodyshcha za novymu danymy. In: Marochka, V. I., Morozova, A. G. (ed.). *Aktualni problemy arkeolohii, istorii ta istorychnoho kraieznaustva Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia*. Uman: Zovtyi O. O., s. 42-50.

Boltryk, Yu. V., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2012b. Doslidzhennia Severynivskoho horodyshcha. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 150-152.

Boltryk, Yu. V., Ihnachak, M., Shelekhan, O. V. 2014. Sadyba na pivdenno-zakhidnii chastyni Severynivskoho horodyshcha (za materialamy 2009—2012 rr.). *Arkeolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy*, s. 84-92.

Boltryk, Yu. V., Ihnachak, M., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2015. Rohovi elementy vuzdy z Severynivskoho horodyshcha. *Naukovi studii*, 8, s. 222-245.

Vahatina, M. Yu., Kashuba, M. T. 2017. Nemirovskoe gorodische (basseyn Yuzhnogo Buga) v rannem zheleznoho veka: iz opyita raboty so staryimi kolektsiyami. *Istoricheskie issledovaniya (Zhurnal Istoricheskogo fakulteta MGU im. M. V. Lomonosova)*, 8, s. 44-72.

Grechko, D. S. 2012. O vozmozhnykh «prosvetakh» v «temnoe» vremya (VI v. do n. e.) skifskoy istorii. *Stratum plus*, 3, s. 75-106.

Daragan, M. N. 2010. Pamyatniki ranneskifskogo vremeni Srednego Podneprovya i galshtatt: poisk hronologicheskikh reperov. *Revista Arheologică*, 2, s. 85-113.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryiy, S. A. 2007. Kostyanoy ornamentirovanyiy greben iz Trahtemirovskogo gorodisha. In: *Ranniy zalizniy vik Evraziyi: do 100-richchya vild dnya narodzhennya O. I. Terenozhkina*. Kyiv; Chygyryn: IA NANU, s. 90-91.

Mogilov, O. D. 2005. Klit chastiy ornament rannoskifskogo chasu yak hronologichni pokazni. *Arheologiya*, 3, s. 13-17.

Mohylov O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Shhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podilskyi: IA NANU.

Pokrovskaya, E. F. 1973. Peredskifskoe poselenie u s. Zhabotin. *Sovetskaya Arheologiya*, 4, s. 169-188.

Radzievskaya, V. E., Shramko, B. A. 1980. Usadba s kostoreznoy masterskoy na Belskom gorodische. *Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 181-190.

Smyrnova, G. I. 2005. O redkom type kostianykh hrebnei yz ranneskyfskykh pamiatnykov lesostepy. *Arkeologicheskyy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 37, s. 93-96.

Sokolskiy, N. I. 1971. Derevoobrabatyvayuschee remeslo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomor'ya. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 178, s. 138-149.

Fialko, O. E. 1999. Kostyanye grebeni iz skifskikh pamyatnikov. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoy arheologii Severnogo Prichernomor'ya (k 100-letiyu B. N. Grakova)*. Zaporozhe: ZapGU, s. 254-259.

S. I. Ocheretnyi

HORN COMB FROM THE EXCAVATION ON NEMYRIV HILLFORT

The processing of bone and horn is the pinnacle of handicraft of forest-steppe population of Scythian time. In early Scythian Age the most bone and horn products are represented by elements of horse bridle, household implements and toilet objects in the material culture of the population of Ukraine.

The comb made from horns of deer from the excavations of B. I. Lobai at the Nemyriv hillfort in 1980 is published in the paper. Its form and ornamentation are analyzed, parallels with similar archetypes of early-Scythian Age throughout the territory of Ukraine are presented. There are two main categories of combs divided according to their function: economic tools and toiletries. Considering the fragile proportions and exquisite ornamentation, this example should be attributed to disparate specimens to the toiletries.

The horn combs of the Scythian time are divided according to their functionality. The most common combs were simple and used for household purposes, for combing wool. They were based on several teeth (5—8 piec-

es) sometimes with a vertical handle but more often they were a single plate without a handle. Such simple forms of comb are spread throughout the Forest-Steppe of Ukraine, in such settlements of the Scythian time as Severinovka, Trakhtemyriv, Bielsk and other.

Dr. G. Smirnova considered analogs of a comb for hairstyles from the Nemyriv settlement. These combs had a vertical handle with a small shield at the end. The number of teeth, unlike commercial combs, is larger (8—10 teeth, sometimes up to 25). The ridges of Perebikovtsi and Novozvedenye II mounds were similar to Nemyrivsky but without ornament. Combs for hairstyles were spread not only among the indigenous population but also among the inhabitants of the Greek Black Sea Colonies. But unlike the Scythian combs made of horns, or sometimes of precious metal, the Greeks used wooden combs for their daily consumption.

Keywords: Scythians, Nemyriv hillfort, corneous comb, animal style.

Одержано 30.07.2019

ОЧЕРЕТНИЙ Сергій Васильович, молодший науковий співробітник, державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології, проспект Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

ОСЧЕРЕТНІЙ Serhii, Research Officer, State Research Center «Protective Archaeological Service of Ukraine» Institute of archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6074-3186>, e-mail: ocheretny_sergey@ukr.net.